संदर्भ

१. गॅझिटर ऑफ इंडिया [महाराष्ट्र स्टेट] सांगली डिस्ट्रिक्ट - पृ.१

२. " संतोष दास्ताने, "महाराष्ट्र १९९०

३. महाराष्ट्र एज्युकेशनल जर्नल, नोव्हेंबर १९८१ प्र. [सांगली जि.प. १९९४]

४. गॅझिटर ऑफ इंडिया [महाराष्ट्र स्टेट] सांगली डिस्ट्रिक्ट पृ. ६२२

५. पी.बी.पाटील प्राथमिक शिक्षणाची आजची अवस्था दैनिक सत्यवादी" ११/८/९४ .

६. प्राथमिक शिक्षण गुरुकिल्ली "योजना" जुलै ९४ अंक १२ पृ.६

४.२] जिल्हा परिषद पातळीवरील शैक्षणिक प्रशासनाचा चिकित्सक अभ्यास:-

भारतात प्राचीन काळापासून म्हणजे मौर्य, गुप्त, चोल इ. कालावधीतहि स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात होत्या. मनस्मृती व नारद स्मृतीमध्ये ग्राम स्तरावर कार्यकरणा-या ग्राम पंचायतीस दृश्य "न्याय पंचायत" या संस्थेचा उल्लेख आहे.

इ.स.पूर्व तिस-या शतकात भारतात आलेल्या मॅगेस्थिनीसने केलेल्या लिखानात नगर प्रशासनाचे वर्णन केलेले आहे. भारताच्या आधुनिक इतिहासात लॉर्ड रिपनने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापनेबाबत प्रयत्न केलेले आहेत. १८८२ ला रिपनने सथानिक स्वराज्य संस्थेचा कायदा केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायत राज्य व्यवस्थेचे स्वरूप व कल्पना निश्चीत करण्यासाठी मध्यवर्ती शासनाने १९५७ मध्ये बलवंतरॉय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली होती. ठाकूर, फलसिंग, डी.पी.सिंग, बी.जी.राव. हे या समितीचे सदस्य होते. या समितीने लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या त्रिस्तरीय रचनेची शिफारस केली. ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या या त्रिस्तरीय रचनेस "पंचायत राज्य" असे संबोधिले जाते. या समितीच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीसाठी त्यावेळेचे महसुलमंत्री कै. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६० मध्ये एकसमिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने १९६१ मध्ये आपला अहवाल सादर केला.

या समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र जि.प. व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ संमत करण्यात आला. व १ मे १९६२ पासुन पंचायत राज व त्याअंतर्गत त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पध्दती स्विकारण्यात आली.

तीन स्तर :-

१] ग्रामपंचायत २] पंचायत समिती ३] जिल्हा परिषद

२६ सप्टेंबर १९७० ला पंचायत राज्य पध्दतीच्या कार्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी ल.ना.बोंगिरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने २०२ शिफारशी केल्या. १९७८ मध्ये अशोक मेहता यांच्या समितीने आपला अहवाल व शिफारशी दिल्या. १९८० मध्ये महाराष्ट्र शासनाने ग्रामविकास खात्याचे मंत्री बाबुराव काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली उपसमिती नेमली.

१९८४ मध्ये प्रा.पी.बी.पाटील यांच्या अध्यक्षते खाली एक समिती नेमली. या समितीने जून १९८६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. जिल्हा पातळीवरील योजना मध्ये जनतेच्या प्रत्यक्ष सहभाग वाढावा या दृष्टीकोनातून अनेक योजना जिल्हा परिषदेकडे हस्तांतरीत करण्यात येतात[१]

महाराष्ट्रातील त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्था

[१] मुंबई ग्रामपंचायतअधिनियम १९५८ कलम ५,प्रत्येक खेडयासाठी ग्रामपंचायतीची तरतुद केली आहे.[लोकसंख्या ६०० पेक्षा जास्त]

शिक्षण - शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार इतर सांस्कृतिक व शैक्षणिक उद्दिष्टे शाळासाठी क्रिडांगणं व इतर साधनसामुग्रीची तरतुद, प्रौढ साक्षरता केंद्रे,वाचनालये, ग्रामीण इत्यादी.

[२] तालुका हा जिल्हयाचा घटक असून या तालुक्याचे वेगवेगळे गट पाडण्यात आले आहेत. या गटांचा [विकास गट] कारभार पंचायत समितीमार्फत पहाण्यात येतो. महाराष्ट्र राज्यात सध्या २९८ पंचायत समिती कार्यरत आहेत. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमातील कलम ५६ अन्वये प्रत्येक गटासाठी पंचायत समितीची तरतुद करण्यात आली आहे.

शिक्षण - प्राथमिक शाळांसाठी इमारती बांधणे व त्यांची देखभाल करणे, प्राथमिक शाळांसाठी क्रिडांगणे,खेळाचे साहित्य,प्राथमिक शाळाचे व्यवस्थापन इत्यादि.

[३] राज्यात सध्या ३१ जिल्हे असून २९ जि.प.आहेत. बृहन्मुंबई व मुंबई उपनगरे या जिल्हयामध्ये जिल्हा परिषद नाही. कै. वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीवरून राज्यात १९६२ मध्ये जिल्हा परिषदांची स्थापना करण्यात आली. या शिफारशीस अनुसरूनच महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणिपंचायत समिती अधिनियम, १९६१ कलम ६ मध्ये प्रत्येक जिल्हयास एक जिल्हा परिषद असेल अशी तरतुद करण्यात आली.

शिक्षण समिती -

१. जिल्हा परिषद सदस्यातून जिल्हा परिषदेने निवडून दिलेले आठ सदस्य.

२. जिल्हा परिषदेने स्वीकृत केलेले संबंधीत विषयातील तज्ञ व अनुभवी असे दोन सहयोगी सदस्य.

मागासवर्गीयांचा शैक्षणिक विकास -

शिष्यवृत्या, नादारी परीक्षा फी तसेच त्यांच्या साठी वसतीगृहे व शाळा स्थापन करणे.

शिक्षण - प्राथमिक शाळांची स्थापना, व्यवस्थापन देखभाल व प्राथमिक शाळांना भेटी, माध्यमिक शाळांची स्थापना, व्यवस्थापन देखभाल, अनुदानीत तत्वांवरील शाळांना अनुदाने, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्या व कर्जाऊ रक्कमा जिल्हा परिषदेच्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांचे बांधकाम व देखभाल इत्यादि बाबींचा समावेश होतो.

सरपंच समिती - गटातील १५ सरपंच, अध्यक्ष, उपसभापती यांची सल्ला व मार्गदर्शन.

[१] गटविकास अधिकारी - महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम १९६१ कलम ९७ अन्वये प्रत्येक गटासाठी एक गटविकास अधिकारी असेल अशी तरतुद केली आहे. गटविकास अधिकारी हा पंचायत समितीचा कार्यकारी अधिकारी व सचिव असतो. गटांच्या दर्जानुसार हे अधिकारी महाराष्ट्र राज्यसचिव अधिकारी श्रेणी १ अथवा श्रेणी-२ मधील असतात.

निवड- म.लो.आयोग,नेमणुक-महाराष्ट्र शासन काही जिल्हा परिषद विस्तार अधिकारी यांच्यातून पदोन्नतीने भरण्यात येतात. गटविकास अधिकारी हा महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामविकास खात्याकडील अधिकारी असून त्याच्या वर नजिकचे नियंत्रण जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिका-याचे असते.

गटविकास अधिकारी वर्ग-२ यास गटविकासअधिकारी वर्ग १ तसेच उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद म्हणून बढती मिळू शकते.

शिक्षणविषयक कामे :-

१. आवश्यक माहिती,विवरणपत्रे,अहवाल,हिशेब वा स्पष्टीकरणे मागवून शकतो.

[पंचायत समितीच्या वर्ग-३ वर्ग-४ मधील कर्मचा-यांच्या रजा मंजूर करण्याचे अधिकार]

२. पंचायत समितीस मिळणा-या अनुदानातील रकमा काढण्याचे व त्याचे वाटप करण्याचे अधिकार.

३. गटासाठी मिळणा-या अनुदानातून विकास कामे हाती घेणे,योजना तयार करणे इ. कामे.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी.

जिल्हा परिषदेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी हा भारतीय प्रशासन सेवेतील [इंडीयन अॅडमिनीस्ट्रेटीव्ह सर्व्हीस] वरिष्ठ अधिकारी असतो. जिल्हा परिषदेच्या कामकाजावर देखरेख कायदेविषयक तरतुदीचे मार्गदर्शन निर्णयांची अंमलबजावणीही मुख्य कार्यकारी अधिका-याची कामे होत. संपूर्ण जिल्हयातील गटविकासअधिकारी मुख्य कार्यकारी अधिका-याच्या नियंत्रणा

खाली असतात. जिल्हा परिषदांच्या निरनिराळया समितयांचे सचिवही मुख्य कार्यकारी अधिका-यांच्या मार्गदर्शनाखालीच कामकाज करीत असतात.

जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ मधील कलम ६४ नुसार प्रत्येक जिल्हयासाठी एक मुख्य कार्यकारी अधिकारी व एक किंवा एकापेक्षा अधिक उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी यांची तरतुद करण्यात आली आहे.

अधिकार व कर्तव्ये :- वरील कायद्यान्वये

१. जिल्हा परिषदेचे इतर अधिकारी व कर्मचारी यांची कामे व कर्तव्ये ठरवून देणे.

२. माहिती,अहवाल,विवरणपत्रे वा हिशेब मागवू शकतो.

३. जिल्हा परिषदेच्या वर्ग-१ व वर्ग-२ च्या अधिका-यांची दोन महिने मुदतीपर्यंतची रजा संमत करू शकतो.

४. कोणत्याही अधिका-याकडून संबंधीत एखाद्या बाबीवर स्पष्टीकरणे मागवू शकतो.

५. वर्ग-३ मधील अधिका-यांची वा कर्मचा-यांची तसेच वर्ग-४ मधील कर्मचा-यांची नेमणूक करण्याचे अधिकार त्यास आहेत.

६. विकास योजनांना गती

७. कामकाजावर देखरेख व नियंत्रण

८. जिल्हा परिषद वर्ग-१,वर्ग-२ अधिका-यांचे गोपनीय अहवाल लिहीतो.

९. जिल्हा परिषद फंडातील रक्कमा काढण्याचे व वाटप करण्याचे अधिकार.

१०. तो जिल्हा परिषदेचे अंदाजपत्रक तयार करतो व स्थायीसमितीस व नंतर जिल्हा परिषदेस सादर करतो.

प्राथमिक शिक्षण प्रशासन व्यवस्था

सदस्य संख्या - १२

शिक्षणसमिती -

१. शिक्षणसमितीने सर्व सदस्य जिल्हापरिषदेचे सदस्य असतात. ते प्रत्यक्ष मतदान पध्दतीने मतदारा कडून निवडलेले असतात.

२. सभापतींची निवड सर्व जिल्हा परिषद सदस्यातून केली जाते.

३. सभापती स्थायी समितीचे पदसिध्द सदस्य असतात.

४. शिक्षणसमितीचे व्यवस्थापकीय निर्णय शिफारस वजा रहात नाहीत.

५. सदस्यांना कार्यक्षेत्रात अंतिम सत्ता असते.

६ शासन नियुक्त सदस्य, शिक्षणतज्ञ , शिक्षणक्षेत्राशी संबंधीतच असावेत अशी अट आहे.

७. शिक्षणाधिकारी-१ व उपशिक्षणाधिकारी हे मुख्याधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली आहेत.

८. स्वत:चे पुरेसे शिक्षणनिरीक्षक, पर्यवेक्षक नेमणे बंधनकारक आहे.

I) शिक्षणाधिकारी यांचे अधिकार व कामे

अ] शिक्षण मंडळ/शिक्षणसमितीच्या सभेची कार्यसूची तयार करणे आणि ती सभापतींच्या मान्यतेसाठी त्यांच्याकडे पाठविणे.

ब] सभापतींनी मान्य केलेल्या कार्यसूचीतील प्रत्येक विषयावर आपला लेखी अभिप्राय देणे.

क] अशा सभेची कार्यसुची, स्थळ, दिनांक, आणि वेळ सर्व सदस्यांना पाठविण्याची व्यवस्था करणे.

ड] मत व्यक्त करण्याचा अधिकार नसला तरी अशा सभांना व उपसमितीच्या महत्वाच्या सभेला हजर रहाणे आणि त्यावेळी तेथे उपस्थित झालेल्या सर्व प्रश्नांना उत्तरे देणे अगर मागितलेली माहिती पुरविणे.

इ] अशा सभांचा कार्यवृत्तांत व अहवाल व्यवस्थित आणि बिनचूक ठेवण्याची व्यवस्था करणे.

ई] आवश्यक वाटेल त्यावेळी अशा कार्यवृत्तांत/अहवाला वर कार्यवाही करणे.

उ] सभापतींनी दिलेल्या सूचनेनुसार अशा सभेविषयी आवश्यक ती इतर कामे करणे.

[II] <u>प्राथमिक शाळांबाबत करावयाची कामे</u>

<u>शिक्षणाधिकारी</u>

अ] जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांच्या नियंत्रणा खालील प्राथमिक शाळांच्या सामान्य प्रशासनास जबाबदार राहील. विशेषत: अशा शाळांना शक्यतो आवश्यक असलेल्या इमारती, सेवकवर्ग, लाकडी सामान, साधनसामुग्री दुरूस्ती आणि इतर सामान्य तरतुदी बाबत निर्णय घेवुन त्याची खात्री करून घेईल. शैक्षणिक संस्था म्हणुन अशा शाळेतील वर्तवणुक व शिस्तीला जबाबदार राहील. तसेच त्यांचे दैनंदिन कामकाजाची तपासणी करण्याच्या दृष्टीने शाळांना ठराविक मुदतीत भेटी देवुन त्यांच्या वार्षिक परीक्षा घेण्याची व्यवस्था करील.

ब] जिल्हा परिषद / शिक्षण मंडळाच्या वतीने मान्यता प्राप्त खाजगी शाळांचे अनुदान निश्चिती करुन अदा करील.

क] अधिनियम ४८ [१] खाली सरकारने नियुक्त केलेल्या अधिका-यांनी वेळोवेळी केलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी करण्याबाबत जबाबदार राहील.

III) यो़जनेच्या विस्ताराबाबतचे कर्तव्य

अे] शिक्षणाधिकारी - सरकार, संचालक, जिल्हापरिषद, अधिकृत नगरपालिका यांच्याकडून मिळालेल्या सूचनेनुसार अगर स्वत:हून प्राथमिक शिक्षणाच्या ऐच्छिक अगर सक्तीच्या विकासाचा मसुदा तयार करील.

बी] जिल्हा परिषदेचा शिक्षणाधिकारी असल्यास मंजुर योजनेतील तरतुदींची अंमलबजावणी करील.

सी] जादा खर्चाची मागणी जिल्हा परिषद/शिक्षणमंडळाला सादर करील.

डी] विकास योजनेसंबंधातील आवश्यक ती कामे करील.

IV) आर्थिक बाबींबाबत कर्तव्ये -

शिक्षणाधिकारी खालील बाबींस जबाबदार राहील.

अे] वार्षिक, सुधारित, पुरवणी अंदाजपत्रके त्यातील फेरबदलाच्या कागदपत्रासह वेळेवर तयार करण्याची व्यवस्था करील.

बी] प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराच्या योजना अगर खर्चाची नवीन बाबी यामुळे होणा-या आर्थिक परिणामांची माहिती सादर करील.

सी] हिशोब तपासणी अधिकारी यांनी त्यांच्या अहवालात उल्लेख केलेल्या अमान्य खर्चाबाबत निवेदन सादर करील.

डी] प्राथमिक शिक्षण निधीची देखभाल व तिचा वापर यावर सर्वसामान्यपणे देखरेख ठेवील.

[V.] शैक्षणिक बाबीबाबत कर्तव्ये -

अ] जिल्हा परिषद/ शिक्षण मंडळ यांच्या क्षेत्रातील प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्वसामान्य बाबींवर आणि शिक्षणाच्या विस्ताराच्या योजनेच्या कार्याबाबत हयांना सल्ला देईल.

शिक्षणाधिकारी विशेषत:

१] खाजगी शाळा ताब्यात घेणे, जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांनी चालविलेल्या कनीष्ठ शाळाचे वरिष्ठ शाळात रुपांतर करणे, अगर ज्या ठिकाणी नवीन शाळा उघडावयाच्या आहेत अशा ठिकाणांची शिफारस करणे.

२] उपशिक्षणाधिकारी यांच्या लेखी अभिप्रायानुसार खाजगी शाळेला प्रथम मान्यता देणे, त्यांना अनुदान देणे अगर त्यांना दिलेली मान्यता अगर दिलेले अनुदान काढुन घेणेबाबत जिल्हा परिषद शिक्षण मंडळाचा शिफारस करील.

३] अधिनियम ३[सी] खाली पाल्य रहात असलेली जागा/घर व तेथुन शाळेचे जवळचे अंतर याबाबत शिफारस करील.

४] अन्य शाळेत शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्याला मान्यता प्राप्त शाळेत शिक्षण घेण्याच्या नियमातून वगळण्याबाबत शिफारस करील

५] विविध गांवे व क्षेत्र, विशेषत: मागासभाग यांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रस्ताबाबतच्या चौकशीस जबाबदार राहील.

६] स्थानिक गरजेनुसार अभ्यासक्रमांत करावयाच्या बदलाची शिफारस करील.

७] अधिनियम १३ [३] खाली जिल्हापरिषदेने १७[२] [३] खाली अधिकृत नगरपालिकेने, अगर १८[३] खाली शिक्षण मंडळाने करावयाच्या नियमांचा मसुदा तयार करील.

८] शालेय ग्रंथालय, वाचनालय यांच्या गरजा आणि शाळेतून देण्यात येणारी बक्षिसे याबाबत जबाबदार असेल.

९] आवश्यक असणा-या शैक्षणिक बाबीसंबंधी इतर कामे करील.

VI] जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांच्या मालमत्तेबाबतची कर्तव्ये -

अे] शिक्षणाधिकारी खालील बाबींना जबाबदार रहिल.

१] जिल्हा परिषद/अधिकृत नगरपालिका यांच्या ताब्यातील सर्व जंगम अगर स्थावर मालमत्ता यांची नोंद करुन त्यांच्या देखभालीची व्यवस्था करील.

२] या मालमत्तेची काळजीपूर्वक देखभाल घेतली जात असून ती व्यवस्थीत ठेवली जात आहे याची खात्री करुन घेईल.

३] जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांच्या मालकीच्या शालेय व इतर इमारतींच्या सामान्य व खास दुरुस्तीची अंदाज पत्रकातील तरतुदीनुसार व्यवस्था करील.

४] मालमत्तेच्या संबंधी आवश्यक ती इतर कामे करील.

बी] जिल्हा परिषदेच्या जिल्हा बांधकाम समितीचा सचिव म्हणून-

१] जिल्हा परिषदेच्या सध्या ताब्यात असलेल्या शाळांच्या इमारतींची व जागेची माहिती उपलब्ध करण्याची व्यवस्था करील. तसेच या शाळांना लागणा-या जादा जागेची सरकारने इमारत बांधकाम समितीला, कोणत्याही वर्षी, बांधकामासाठी/वाढीसाठी दिलेल्या रकमेची, यासाठी ग्रामस्थ व अनाधिकृत नगरपालिका यांचेकडून आलेल्या वर्गणीबाबत आणि या सर्व रक्कमेतून बांधल्या जाणा-या अगर वाढ करण्यात येणा-या इमारतींची माहिती उपलब्ध करुन देईल.

२] शालेय इमारत बांधकाम अगर वाढ याबाबत प्राधान्याच्या दृष्टीने बांधकाम समितीला शिफारस करील.

३] जिल्हा बांधकाम समितीच्या सर्व सभांना उपस्थित राहील.

४] इमारत बांधकाम अगर वाढ याबाबत जिल्हा बांधकाम समितीने निर्णय घेतल्यानंतर खालील बाबीबांत

ओ] जागेची निवड, ताबा अगर खरेदीची व्यवस्था करील.

बी] इमारत बांधकाम/वाढ याबाबत टेंडर मागविण्याची व्यवस्था करील आणि त्यावरील आपल्या अभिप्राया सह [रिमार्क] समितीच्या आदेशासाठी तिच्यापुढे ठेवील.

सी] इमारत व वाढीव बांधकाम चालू असताना सदर कामावर सार्वजनिक बांधकाम खात्याकडून देखरेख करण्याची व्यवस्था करतील व ते पूर्ण होताच त्याचेकडून मूल्यनिर्धारण प्रमाणपत्र मिळतील.

डी] पूर्ण होताच जिल्हा परिषदेला इमारतीचा ताबा देण्याची व्यवस्था करील.

इ] जिल्हा बांधकाम समितीच्या ताब्यातील निधीचा हिशोब ठेवण्याची व्यवस्था करील.

एफ] जिल्हा बांधकाम समितीशी संबंधीत इतर आवश्यक ती कामे करील.

जी] VII सर्वसामान्य प्रशासनाच्या दृष्टीने कर्तव्ये

<u>शिक्षणाधिकारी</u>

ए] ज्यांची टेंडर्स मागवावयाची आहेत अशा फॉर्म्स, लेखनसामग्री,लाकडी साहित्य व इतर साहित्य यांच्या पुरवण्याबाबत सभापतींना करारपत्र करण्याबाबत सहाय्य करील. टेंडर्स मागविण्याची व्यवस्था करील व ती उघडून आपल्या शिफारशीसह शिक्षण समिती/मंडळापुढे सादर करील.

बी] प्राथमिक शाळानी दाखल असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या जन्मदिनांक,जात व नावात बदल करण्याबाबत आलेल्या अर्जाची चौकशी करुन असे अर्ज कोणत्या परिस्थितीत बदलासाठी आले आहेत त्या आवश्यक त्या कारणासहीत स्वत:च्या शिफारशीसह त्यांचेकडे सादर करील मात्र त्याबाबत त्यांचेकडून पगारी नयायाधीश यांचा दाखला मागवील.

सी] त्यांच्या क्षेत्रातील प्राथमिक शिक्षणाला बाधक ठरणा-या गोष्टींबाबत लोकांकडून अगर इतरांकडून आलेल्या तक्रारींची चौकशी करील.

डी] जिल्हा परिषदेचा शिक्षणाधिकारी म्हणुन संचालकांनी याबाबत ठरविलेल्या दिवसासाठी जिल्हयात दौरा करील आणि जिल्हयातील प्राथमिक शिक्षणाच्या कामाशी संपर्क ठेवुन त्यावर लक्ष ठेवील.

ई] उपशिक्षणाधिकारी यांच्या सल्यानुसार जिल्हा परिषद शिक्षणमंडळाच्या शाळांची वार्षिक तपासणीची व्यवस्था करील.

एफ] जिल्हा परिषद/अधिकृत नगरपालिका यांच्या क्षेत्रातील शाळा, विद्यार्थी यांचे संख्यात्मक वार्षिक अहवालांचे एकत्रीकरण करण्याची आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या कामाबाबत वार्षिक अहवाल तयार करण्याची व्यवस्था करील.

<u>सेवकनिवड मंडळाचा सचिव म्हणून कर्तव्ये</u>

प्रत्येक अधिकृत नगरपालिकेचा सेवक निवड मंडळ असेल [स्टाफ सिलेक्शन कमिटी] त्याच्या शिक्षणाधिकारी यांनी-

अे] पालिका शिक्षणमंडळात पुढील वर्षी आवश्यक असलेला शिक्षक, चतुर्थश्रेणी सेवक, सहाय्यक शिक्षणाधिकारी [अॅसि. अॅड. ऑफिसर] पर्यवेक्षक इ. ची आवश्यकतेनुसार यादी तयार करुन त्याची खात्री करुन घेईल. जिल्हा परिषद हे शिक्षणाधिकारी अशा शिक्षकांची यादी तयार करुन प्रादेशिक निवड मंडळाला त्याबाबत कळवील. खालील नियम केवळ नगरपालिका शिक्षण मंडळाला लागू आहेत.

बी] वार्षिक परीक्षांचे निकाल लागताच दरवर्षी अधिनियम २३ नुसार आवश्यक त्या जागा भरण्यासाठी जास्ती खपाच्या दैनिकात जाहिरात देवुन लायक उमेदवाराकडुन अर्ज मागविण्याची व्यवस्था करील.

सी]   प्रत्येक वर्षी जूनपुर्वी समितीच्या सल्यानुसार उपलब्ध जागेनुसार उमेदवारांना मुला-खतीसाठी बोल विण्याची व्यवस्था करील १५ दिवसामध्ये निवडलेल्या उमेदवारांची यादी तयार करील.

६३]   जिल्हा परिषद / शिक्षण मंडळयांच्या सेवकासंबंधी अधिकार व कर्तव्ये

१]   नेमणूका-शिक्षणाधिकारी यांना -

अे]   हलक्या पदावरील सेवकवर्गाच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार राहील.

बी]   जिल्हा परिषदेचा कार्यकारी अधिकारी.

१]   प्रादेशिक निवडमंडळाने शिक्षकांच्या जागासाठी निवड केलेल्या उमेदवारांची शिक्षक म्हणून आपल्या अधिकारात नेमणूकक करील.

२]   निवड मंडळाने निवडलेल्या उमेदवाराचे नावे सेवक म्हणून जिल्हा परिषदेच्या वतीने नेमणुका करील.

सी]   शिक्षण मंडळाचा शिक्षणाधिकारी

१]   सेवक निवड समितीने शिक्षकांच्या जागेसाठी निवड केलेल्या उमेदवारांची शिक्षक म्हणून स्वत:च्या अधिकारात नेमणुका करील.

२]   समितीने दिलेल्या सूचनेनुसार त्यांनी निवडलेल्या सहा शिक्षणाधिकारी पर्यवेक्षक यांची नगरपालिकेच्या वतीने नेमणुका करील.

३]   लेखनिक व इतर सेवक यांच्या नेमणुकीबाबत शिक्षण

मंडळाला नावाची शिफारस करील.

२] शासकीय नियंत्रण - शिक्षणाधिकारी यांना

अे] अधिनियम २० खाली जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवकांच्या कामाचे पर्यवेक्षक त्यांच्यावर नियंत्रण व त्यांच्यात एकसुत्रीपणा आणण्याचा अधिकार असेल.

बी] संचालकांनी वेळोवेळी दिलेल्या सूचनेनुसार अशा सेवकांना कायम करणे, बढती देणे, बदली,ताकीद,दंड,पगार वाढ तहकुब,पगार कपात, कामाबद्दल निलंबन दूर करणे, अगर काढून टाकणे तसेच आवश्यक वाटल्यास नोकरीवरुन अगोदर निवृत्त करण्याच अधिकार असतील. मात्र अशा प्रकारचे आदेश काढण्यापुर्वी शिक्षणाधिकारी अगर याबाबतीत नेमलेल्या अधि-का-याने महाराष्ट्र नागरी सेवा अपील खाली दिलेल्या पध्दती प्रमाणेच चौकशी केली असली पाहिजे.

सी] तीन महिन्या पर्यंतच्या कालावधीचे अगर किरकोळ रजा मंजुरीचे अधिकार असतील. तीन महिन्यावरील रजा शिक्षण मंडळ मंजुर करील.

डी] अधिनियम २० खाली नेमलेल्या कोणत्याहि सेवकाला सहाय्यकशिक्षणाधिकारी यांच्या शिफारशीनुसार पुन्हा सेवेत घेणे पुन्हा नेमणुक करणे, अगरसेवेत वाढ देणे याबाबत शिक्षण मंडळाला शिफारस करण्याचे अधिकार असतील.

ई] प्रशिक्षणासाठी पाठविण्यात येणा-या शिक्षकांच्या नावाची समितीला शिफारस करील.

१] ६४] अधिकार व कामे सुपुर्त करणेबाबत -

शिक्षणाधिकारी सहाय्यक शिक्षणाधिकारी, अधिक्षक, प्रमुख लिपिक [अधिक्षक नसलेल्या ठिकाणी] मुख्याध्यापक यांचे वर किरकोळ व इतर रजा मंजुरीची जबाबदारी सोपवू शकेल.

२] अगर दिलेले अधिकार/जबाबदारी कोणत्याही वेळी काढून घेता येईल.

६५] द्यावयाचे हमीपत्र -

सरकारने नेमलेल्या अधिका-यांनी ते पैशाचा व्यवहार हाताळत असतील तर नियमानुसार ठरवून दिलेल्या रक्कमेची राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य, यांच्या नावे योग्य त्या नमुन्यात हमीपत्र सादर केले पाहिजे.

<u>जिल्हा परिषद/नगरपालिका, यांच्या सेवकांची कर्तव्ये :</u>

६६] ६६[१] सहाय्यक शिक्षणाधिकारी व त्यांची कर्तव्ये -

अे] आपल्या विभागातील शासकीय अधिकारी म्हणुन दिलेले शिक्षणाधिकारी यांना आपल्या विभागातील शासकीय कामात मदत करणे.

बी] आपल्या विभागातील नेमून दिलेले काम करणे.

सी] शिक्षणाधिकारी यांच्या सूचनेनुसार आपल्या विभागातील प्राथमिक शिक्षकांनी केलेल्या कामाचे निरीक्षण करणे. आणि त्यांच्या चारित्र्य, शिस्त व गुणात्मक कामाबद्दल जबाबदार राहून त्यांच्या बदल्यांची शिफारस करणे.

६८ ६८¹ अधिक्षकाची कर्तव्ये

अे] शैक्षणिक कार्यालयातील कामाचा उरक व्हावा म्हणून शिक्षणाधिकारी यांना मदत करणे.

बी] शिक्षणाधिकारी यांच्या सुचनेनुसार आणि सर्व सामान्य प्रशासनाच्या दृष्टीने कार्यालयातील लिपीक व चतुर्थश्रेणी सेवकांच्या कामाचे निरीक्षण करुन त्यांच्या कामावर देखरेख ठेवणे आणि त्यांचे वर्तन, शिस्त व कामातील गुणवत्ता आणि कार्यालयातील सर्वसामान्य प्रशासनास जबाबदार रहाणे.

सी] सेवकांनी सादर केलेली पत्रे व हिशोब तपासणे.

डी] शिक्षणाधिकारी यांनी सोपविलेल्या मंत्रीय पातळीवरील मुळ कागदपत्रांचे काम स्वत: पहाणे.

इ] परवानगी दिली असल्यास कार्यालयात आलेले सर्व टपाल फोडून त्यातील तातडीची व महत्वाची पत्रे अगर पत्रव्यवहार शिक्षणाधिकारी यांच्या निदर्शनास आणणे.

एफ] वरिष्ठ पातळीवरील पत्रव्यवहाराव्यतिरिक्त इतर पत्रव्यवहाराच्या स्थळप्रती शिक्षणाधिकारी यांनी मान्य केल्या असतील तर अशा पत्रावर त्यांना परवानगी दिलेली असल्यास सह्या करणे.

जी] जिल्हा परिषद/ अधिकृत नगरपालिका यांच्या नांवे योग्य त्या नमुन्यात शिक्षणाधिकारी यांनी द्यावयाच्या रक्कमेच्या निम्म्या रक्कमेइतक्या रकमेचे हमीपत्र देणे.

- मुख्याध्यापकाची कर्तव्ये -

अे] प्राथमिक शिक्षक म्हणून स्वतः शिकवित असेल तर त्याच्या वर्गाव्यतिरिक्त शिक्षणाधिकारी यांनी दिलेल्या सुचनेनुसार -

अे] आपल्या शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांचे शारिरिक शिक्षणाबरोबर प्राथमिक शिक्षण परिणामकारक व इच्छित फल प्राप्ती करुन देणारे आहे यास सर्वसाधारणपणे जबाबदार राहील.

बी] शाळेत नियमित हजर राहणें, शालेय वेळात उपस्थित राहणे आणि आपले संपूर्ण लक्ष शालेय कामाकडे देणे, आणि या वेळात कोणतेही खाजगी काम करणार नाही.

सी] सर्व प्रकारच्या शालेय मालमत्तेची योग्य प्रकारे काळजी घेतली जात असुन शाळा व परिसर स्वच्छ व नीट नेटका ठेवण्याबाबत जबाबदार राहील. शालेय मालमत्तेचे झालेले कोणतेही नुकसान तो ग्रामीण शालेय शिक्षणाधिकारी समिती अगर नगर पालिका शालेय मंडळ यांना कळवील. त्यास अधिकार दिला असल्यास शालेय इमारतीची दुरुस्ती करवुन घेईल आणि त्याबाबत केलेल्या खर्चाचा हिशोब ठेवील.

डी] नवीन प्रवेश घेतलेल्या तसेच वार्षिक परीक्षेच्या नीकालानंतर पास नापास विद्यार्थ्यांना संबंधित वर्गात दाखल करण्याची व्यवस्था करुन, त्याची वर्षातील प्रगती आणि वार्षिक निकाल यावरुन त्यांना वरचे वर्गात बढती देण्यास जबाबदार राहील.

ई]   विशेषत: खालच्या वर्गाच्या कमी निकालास जबाबदार राहील.

एफ]   खालील मार्गाचा अवलंब करून आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांची हजेरी वाढविण्याबाबत सर्वतोपरीप्रयत्न करील.

१]   शाळेत दाखल न झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांना त्यांच्या पाल्यांना शाळेत दाखल करण्याबाबत आणि त्यांनी [पाल्यांनी] वेळेवर शाळेत हजर रहावे याबाबत त्यांना प्रवृत्त करील.

२]   गैरहजर विद्यार्थ्यांच्या पालकांना समक्ष भेटून त्यांच्या पाल्यांना शाळेत पाठविण्यास भाग पाडील.

[जी.ओ.] गणना रजिस्टर बिनचुक व अद्यावत ठेवील.

[जी.बी] अशा पाल्यांना शाळेत दाखल करण्याबाबत त्यांच्या पालकांना लेखी सुचना पाठविल. [अटेनडन्स नोटीस]

[जी.सी] शालेय वर्ष सुरु झाल्यापासून दोन महिन्याचे आत सक्तिविभागाखाली येणा-या सर्व पाल्यांना प्रवेश देण्याबाबत जबाबदार राहील.

[जी.डी] शाळेत प्रवेश न घेतलेल्या, अनियमित अगर गैरहजर असणा-या विद्यार्थ्यांच्या घरांना भेटी देईन.

[जी.ई.] तसा अधिकार दिला असल्यास अशा विद्यार्थ्यांना सुचना आणि शाळेत हजर ठेवण्याबाबतचे आदेश देण्यास जबाबदार राहील.

[जी.एफ.] सक्तिच्या विभागाखाली येणा-या पाल्याच्या शाळेतीलहजेरीबाबत, [हजर रहावे म्हणुन] त्याला तसे अधिकार शिक्षणाधिकारी यांनी दिले असल्यास, न्यायाधिश, ग्रामपंचायत अगर जिल्हा नयायाधिशाने अधिकार दिलेल्या व्यक्तिसमोर अशा प्रकारचे खटले दाखल करील.

[जी.जी.] शिक्षणाधिकारी अगर सहाय्यक शिक्षणाधिकारी यांनी वेळोवेळी दिलेल्या सघुनेनुसार आपल्या शाळेची तपासणी व निरीक्षण या व्यतिरिक्त इतर कामास जबाबदार राहील.

शाळेत दाखल होण्यास पात्र असणा-या पाल्यांना शाळेत दाखल होण्यासाठी शिक्षक,मुख्याध्यापक यांना शिक्षणाधिकारी याचे आदेशान्वये काम करावयाचे आहे.

[एच] शालेय फी,दंड व शाळेत जमा होणा-या इतर रक्कमा यांच्या वसुलीबाबत व तालुका मास्तर यांच्याकडे अशी रक्कम भरणा करण्यापर्यंतच्या काळात त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी त्याचेवर राहील. [शक्य असल्यास महिना अखेर पर्यंत मुख्याध्यापकांनी अशी रक्कम तालुका मास्तर याचेकडे भरणा केली पाहिजे.

[आय] शाळेची वेतनपत्रके तयार करुन शिक्षणाधिकारी यांनी या बाबत ठरवून दिलेल्या तारखेपुर्वी ती तालुका मास्तर यांच्याकडे पाठविली पाहिजेत.

[जे] तालुका मास्तर याचेकडून वेतनाची रक्कम येताच ती शिक्षकांना ताबडतोब वाटप करण्यास जबाबदार राहील.

[के]	विधार्थी/पालक यांच्या अर्जावरुन योग्य ती फी घेवुन नोंदवहीतील उतारा अगर शालेय दाखला देईल.

[एल]	दरवर्षी शालेय वेळापत्रक तयार करील.

[एम]	शालेय रजिस्टर्ड व दप्तर व्यवस्थित ठेवण्या बाबत योग्य प्रकारे काळजी घेईल.

[एन]	शालेय सर्वसामान्य व्यवस्थापन मैदानी व इतर खेळ,सत्रं व वार्षिक परीक्षा विद्यार्थ्यांच्या मधील इतर गुणांना वाव देण्याच्या दृष्टीने इतर कार्यक्रमाचे नियोजन तसेच शाळेतील विद्यार्थ्यांना पुस्तके,पाट्या,शालेय गरजेच्या वस्तु दुध, जेवण अगर गणवेश वाटप करण्याबाबत जबाबदार राहील.

[ओ]	आपल्या शाळेतील पत्रव्यवहार पाहील.

[पी]	आपल्या सहकाऱ्यांच्या कामाचे निरीक्षण, देखरेख आणि संयोजक तसेच त्यांच्या कार्यक्षमता व वागण्याची पध्दती [शिस्त] कडे लक्ष देईल. त्यांच्या गैरवागणुकीबाबत अगर शिस्तीच्या उल्लंघनाबाबत शिक्षणाधिकारी यांचेकडे गटशिक्षणाधिकारी त्यांचेमार्फत अहवाल पाठवील.

[क्यु]	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये स्वच्छता,नेटकेपणा यांच्या सवयी वागण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करील. तसेच त्यांच्या वर्तणुकीस व शिस्तीस जबाबदार असेल.

[आर]	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये जातीय सलोखा आणि एकमेकांविषयी सदिच्छा वाढीस लागते. जात/पात यामुळे त्यांच्यावर कोणतीही बंधने लादली जाणार नाही याची खात्री करुन घेईल.

[एस] जिल्हा परिषद/नगरपालिका क्षेत्रातील कोणत्याही उमेदवाराच्या निवडणुकीस पाठिंबा देणे त्यांचा प्रचार करणे किंवा कोणत्याही जातीयवादी अगर राजकीय चळवळीमध्ये भाग घेणार नाही.

[टी] सरकारने मान्यता दिलेल्या संघ अगर संघटना याव्यतिरिक्त प्राथमिक शिक्षकांच्या कोणत्याही संघ/संघटनेमध्ये सामील होणार आहे/नाही अगर त्यांच्या कार्यात सहभागी होणार नाही/आहे.

[यु] शिक्षणाधिकारी यांनी दिलेल्या अगर त्यांना आवश्यक असलेल्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचे इतर काम करील.

तालुका मास्तरची कर्तव्ये

प्राथमिक शिक्षक अगर मुख्याध्यापक म्हणून स्वत:चे कर्तव्य करीत असताना तालुका मास्तर शिक्षणाधिकारी यांनी वेळोवेळी दिलेल्या सुचनेनुसार खालीलप्रमाणे काम करील.

ओ] तालुक्यातीलसर्व शाळांची वेतनपत्रे मागविणे आणि शिक्षणाधिकारी यांना ठरवून दिलेल्या तारखे पुर्वी त्यांच्याकडे पाठविणे.

बी] तालुक्यातील शाळांची वेतनपत्रके अगर इतर बिलांच्या झालेल्या रक्कमेचे चेक बँकेत भरून रोख रक्कम घेवुन त्याचे संबंधीतशाळांना वाटप करील.

सी] अगोदरच्या महिन्यातील संबंधीत शाळांकडून जमा झालेली फी, दंड अगर इतर रक्कम शिक्षणाधिकारी यांचे सुचनेनुसार त्यांनी ठरवून दिलेल्या तारखेपुर्वी कार्यालयात भरणा करील. मुख्याध्यापकांना त्यांनी केलेल्या जमा रक्कमेच्या पावत्या देईल. स्वत: भरणा केलेल्या रक्कमेची मुळप्रत शिक्षणाधिकारी यांना पाठवून त्यांची नक्कल सवत: दप्तरी ठेवील.

डी] अधिकारी यांचेकडून आलेले आदेश परिपत्रके, पुस्तके, लेखनसाहित्य, लाकडीसाहित्य, इतर आवश्यक साहित्य इ. चे त्यांच्या सूचनेनुसार प्राथमिक शाळांना वाटप करील.

इ] ठराविक नमुन्यात जिल्हा परिषदेच्या वतीने रु. १५००/- ची एक अगर रु. ७५० प्रत्येक एक याप्रमाणे दोन जामीन देईल.

एफ] स्वत: दिलेल्या जामीनकीच्या रक्कमेपेक्षा जास्त रक्कम तालुक्यातील सेवकाकडे कोणत्याही वेळी आणि परिस्थितीत दिली जात नाही. याची खात्री करुन घेईल.

जी] शिक्षणाधिकारी यांनी दिलेल्या आवश्यक सुचनांचे पालन करतील.

ड्राफ्ट डयुटीज बाय एज्युकेशन एक्सटेन्शन ऑफिसर्स ॲज गिव्हन इन दि पब्लीकेशन ऑफ १९७३ बाय दि डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशन, महाराष्ट्र स्टेट, पुणे.

५---

शिक्षण विस्ताराधिका-यांची कर्तव्ये व अधिकार यांची मार्गदर्शक यादी.

अ] प्रशासकीय यादी :-

१. मासिक फिरतीचा कार्यक्रम-तत्संबंधीचे वेळोवेळी पाठवावयाचे अहवाल तयार करणे.

२. शाळांकडून मागविलेल्या कालिक माहितीचे संकलन करुन जिल्हा कार्यालयाकडे माहिती पाठविणे.

३. शालेय दप्तर तपासणी.

४. वार्षिक सांख्यिकीय माहितीचे संकलन.

५. निरनिराळया शासकीय व शालेय परीक्षांचे व्यवस्थापन इ.

६. शैक्षणिक, शिबीरे, चर्चा-सत्रे, कृती-सत्रे, शिक्षक सम्मेलने इत्यादीचे आयोजन व तत्संबधी पत्र व्यवहार

७. सक्तीच्या शिक्षण योजनेनुसार कामे, शिरगणती व पुढील कार्यवाही.

८. आपल्या विभागातील शाळांविषयी सर्वकष माहितीची नोंदवही.

९. स्वत:चे दफ्तर काळजीपूर्वक ठेवणे.

१०. आलेल्या तक्रारी अर्जांची चौकशी करणे व तत्संबंधी अहवाल योग्य तया अधिका-यांकडे सादर करणे. तत्संबंधीचा पत्रव्यवहार करणे.

११. शिक्षकांच्या बदल्यांच्या शिफारशी करणे.

१२. शिक्षकांना द्यावयाच्या बढती अगर शिक्षा याबद्दल शिफारशी करणे.

१३. खाजगी शाळांच्या हिशेबाची तपासणी.

१४. स्थानिक शाळा समितीच्या सभासदांच्या भेटी घेणे व शालेय व्यवस्थापनाबद्दल त्यांचेशी चर्चा करणे व त्यात समाजाचे सहकार्य मिळविणे.

१५. शाळा इमारतीकरता योग्य जागेची नियमाप्रमाणे शिफारस करणे.

१६. शालेय इमारतीचे भाडयाबद्दल शिफारशी करणे.

१७. शालेय इमारतीच्या दुरुस्तीबद्दल शिफारशी करणे.

१८. शालेय दप्तर-तपासणी वाचनालयातील पुस्तके कमी करणे, डेडस्टॉक कमी करणे अगर दुरुस्त करणे इत्यादीबद्दल शिफारशी.

१९. पंचायत समितीच्या सभेच्या वेळी शैक्षणिक विषयांवर गटविकास अधिका-यांना सल्ला देणे.

२०. मासिक सहलीची सभा.

२१. वरिष्ठ अधिकारी सोपवितील ती कामे.

ब] <u>शैक्षणिक कर्तव्ये</u> :-

१. खाजगी,सरकारमान्य जिल्हा परिषदांच्या व नगर पालिकांच्या प्राथमिक शाळांचीतपासणी करणे, भेटी देणे व मार्गदर्शन करणे.

२. नवीन प्राथमिक शाळांना मान्यता व अनुदान देण्याबद्दल शिफारशी करणे. प्राथमिक शाळांच्या गरजानुसार शाळांना पुरेसा व योग्य शैक्षणिक पात्रतेचा शिक्षक वर्ग उपलब्ध आहे की नाही हे पहाणे व तत्संबंधी योग्य त्या अधिका-यांकडे अहवाल पाठवणे व शिफारशी करणे.

३. शिक्षक वर्गातील अध्यापनविषयक व इतर कामांच्या वाटणीत जरूर वाटल्यास फेरफार सुचवणे.

४. शिक्षकांच्या कामाचे गोपनीय अहवाल लिहीणे.

५. माध्यमिक शाळांच्या तपासणीत शिक्षणाधिका-यांना मदत करणें, शिक्षणाधिका-यांनी सांगितल्यास माध्यमिक शाळांची तपासणी करणे.

६. शिक्षणाधिका-यांच्या आदेशानुसार नवीन माध्यमिक शाळांना भेटी देणें व तपासणी करणे व त्यांच्या मान्यतेबद्दल शिफारशी करणे.

७] शिक्षणाधिका-यांच्या आदेशानुसार संगीत वर्ग, शिक्षण क्लासेस संस्कृत पाठशाळा इत्यादिंची तपासणी करणे व भेटी देणे.

८] शाळांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्याकरता शाळांना, शिक्षकांना मार्गदर्शन करणे.

९] तत्संबंधी योजना वरिष्ठ अधीका-यांना सुचवणे व त्या मंजुर झाल्यानंतर त्या कार्यवाहीत आणणे.

१०] विविध शैक्षणिक प्रकल्प शाळांतून हाती घेणे व तत्संबंधी शाळांना मार्गदर्शन करणे.

११] शिक्षकांची गट संमेलने, शैक्षणिक सत्रे, कृतीसत्रे, परिसंवाद आयोजित करणे व तत्संबंधी शाळांना मार्गदर्शन करणे.

१२] शिक्षणक्षेत्रातील आधुनिक विचार-प्रवाहाचा शिक्षकांना परिचय करून देणे.

१३] शैक्षणिक प्रदर्शन विविध शैक्षणिक स्पर्धा भरवणे.

१४. विद्यार्थ्यांकरता असलेल्या निरनिराळ्या शिष्य-वृत्यांची माहिती विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना करून देणे व शिष्य वृत्यांकरता विद्यार्थ्यांना तयार करण्यास शिक्षकांना मार्गदर्शन करणे.

१५. माध्यमिक शाळा, अध्यापन विद्यालय, अध्यापके महा-विद्यालये व प्राथमिक शाळा यांच्यामध्ये सुसंवाद निर्माण करणे, शाला समूह योजना, दत्तक शाळा योजना इ. उपक्रम कार्यान्वित करणे.

१६. शालेय दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने शालानिहाय नियोजन शाळासुधार मोहीम इ. उपक्रम हाती घेणे.

१७. शिक्षक-पालक संघ स्थापन करण्यास शाळांना उत्तेजन देणे व तत्संबंधी मार्गदर्शन करणे.

१८. स्थानिक शिक्षण-समितीशी संपर्क ठेवणे.

१९. शिक्षक, समाज व शाळा यांना एकत्र आणून शाळासुधार मोहीम कार्यान्वित करणे.

२०. समाज शिक्षण मोहीमेस उत्तेजन देणे व ती कार्यान्वित करणे.

२१. ग्रामीण वाचनालयांची तपासणी करणे व अनुदानांची शिफारस करणे.

२२. बालवीर चळवळ, क्रिडा स्पर्धा, राष्ट्रीय उत्सव, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी सहशालेय कार्यक्रम शाळातून आयोजित करण्यास मार्गदर्शन करणे।

२३. वरिष्ठ अधिकारी यांनी सोपविलेली इतर कामे करणे.

जिल्हा परिषदेची शिक्षणविषयक कामे :-

महाराष्ट्रात १९६१ च्या जिल्हापरिषद आणि पंचायत समितीच्या कायद्यान्वये महाराष्ट्रातील बृहन्मुंबई सोडुन २५ जिल्ह्यामधुन जिल्हा परिषदा, तालुका पंचायत समित्या, आणि ग्रामपंचायत समिती स्थापन करण्यात आल्या व यापरिषदावर प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी टाकण्यात आली. जिल्हा परिषदांच्या मुख्य प्रशासन अधिकारी भारत, प्रशासन सेवा संवर्गीय प्रथमवर्ग अधिका-यापैकी असतो. १९६१ च्या जिल्हा परिषद कायद्याप्रमाणे शिक्षणविषयक कामे पुढीलप्रमाणे :-

१]   राज्य सरकारच्या मुंबई प्राथमिक शिक्षण कायदा १९४७ अन्वये सरकारला दिलेल्या अधिकाराव्यतिरिक्त त्याच प्रमाणे प्राथमिक शिक्षण प्रमाणपत्र परिक्षा व विदर्भ विभागात इ. ४ थी ची परीक्षा, शिष्यवृत्या, परीक्षा पाठयपुस्तकांची शिफारस आणि पाठयक्रम ठरविण्याव्यतिरिक्त प्राथमिक व मुलोद्योग शाळा स्थापने, व्यवस्थापन पहाणे, निर्वाहचालविणे आणि सहाय्यक अनुदान घेणा-या शाळासकट प्राथमिक आणि मुलोद्योग शाळांची तपासणी करणे.

२]   खाली नमुद केलेल्या बाबीव्यतिरिक्त माध्यमिक शाळा स्थापने, व्यवस्थापन करणे, निर्वाह करणे, तपासणी करणे आणि भेटी देणे.

अ] पाठयक्रम ठरिविणें ब] पाठयपुस्तके शिफारस करणे क] निर्वाह अनुदानाचे ,प्रमाण आणि शर्ती ड] माध्यमिक शाळांचे उच्च माध्यमिक शाळांत रुपांत करणे इ] फी चा दर फ] मान्यतेसाठी आवश्यक सामान्य शर्ती ठरविणे ग] प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळाच्या शिष्यवृत्ती परीक्षा व शिक्षण संचालकाला दिलेले अधिकार खाजगी माध्यमिक शाळांना अनुदान आणि कर्जाची शिफारस करणे. व शिक्षण संचालकाकडून आलेल्या पैशाचे वाटप करणे.

३] प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना कर्ज व शिष्यवृत्या मंजुर करणे.

४] जिल्हा परिषदांच्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळासाठी इमारत बांधणे व त्यांची देखभाल करणे.

५] शाळांच्या क्रिडांगणाची आणि साहित्याची तरतुद करणे.

६] मागास वर्गाच्या शिक्षणाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने

अ] मागास वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्या, फी माफी परीक्षा फी मंजुर करणे.

ब] मागास वर्गाच्या विद्यार्थ्यांकरीता वसतिगृह व शाळा स्थापने, त्यांचा निर्वाह करणे, मान्यता दिलेल्या वसतिगृहांना व शाळांना सहाय्यक अनुदान मंजुर करणे.

७] समाज शिक्षणाचे कार्य करणे.

शिक्षण समितीची कार्य आणि रचना :-

प्रत्येक जिल्हयाच्या ग्रामीण भागातील शिक्षणाचे प्रशासन जिल्हा परिषदेच्या शिक्षण समिती मार्फत पाहिले जाते. या समितीचा जिल्हा शिक्षणाधिकारी हा पदसचिव असतो. त्याशिवाय १० ते २ अशासकीय सभासद असतात. हया सभासदांची निवड जिल्हा परिषदेवर निवडून आलेल्या सभा सदांमधून होते. या सभासदापैकी दोन ज्यांना शिक्षणक्षेत्रातला विशेष अनुभव व ज्ञान आहे. अशा पैकी स्वीकृत सभासद असतात. आणि ज्या नगर पालिकांना प्राथमिक शाळा स्थापण्याचा अधिकार नसल्याने त्या जिल्हा परिषदांना प्राथमिक शिक्षणाच्या खर्चासाठी आपल्या उत्पन्नाचा वाटा देतात. अशा नगरपालिकांच्या सभासदातून दोन स्वीकृत

सभासद असतात.

जिल्हा परिषदांमधील शिक्षण विभागाच्या शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अशा दोन शाखा असतात. शैक्षणिक शाखा शिक्षण अधिका-याच्या नियंत्रणाखाली आणि प्रशासकीय शाखा अधीक्षक [राज्यशासन सेवा वर्ग-२] यांच्या नियंत्रणाखाली असते. शिक्षणाधिका-यास माध्यमिक शाळांची तपासणी करण्यासाठी उपशिक्षणाधिकारी सहाय्यक, शिक्षणाधिकारी असतात. आणि प्राथमिक शाळांच्या तपासणीसाठी विस्तार अधिकारी [शिक्षण] असतात.

तक्ता पुढील पानावर पान क्र. [१२५]वर दिला आहे.

जिल्हा परिषदांच्या शिक्षणसमितीचे महत्वाचे शैक्षणिक अधिकार, कर्तव्ये आणि कार्य पुढीलप्रमाणे :-

१] जिल्हयातील सर्व मान्य शाळा, त्यातील शिक्षक व इतर कर्मचारी वर्गावर जिल्हा परिषदाचे नियंत्रण असते.

२] आवश्यक त्या प्राथमिक शाळा स्थापने, मुलांच्या कल्याणासाठी सुविधांची तरतुद करणे, शाळा स्थापन करण्या बाबत आवश्यक तो अभियंता वर्ग शिक्षक सेवक नेमणे.

३] जिल्हा शिक्षणाधिका-यांच्या मंजुरीने शाळेचा अध्यापन काळ, सुटया ठरविणे.

४] नवीन शाळा स्थापनेविषयी सरकारला सल्ला देणे. व त्यासाठी मंजुरी मिळविणे.

५] तालुका पंचायत समिती नेमण्याविषयी शासनाला सल्ला देणे.

तालुका पंचायत समिती किंवा ग्रामपंचायत समितीची कामे :-

जिल्हा परिषदा तालुका पंचायत समिती किंवा ग्राम पंचायत समितीच्या कामकाजाचे स्वरुप ठरवितात. व त्या प्रमाणे शासनास शिफारस करतात. ज्या खेड्यातून निम्न स्तरावर शिक्षण देणे शक्य आहे. त्याठिकाणी पंचायतीने खेड्याचा कारभार पहावा. यासाठी खेडे किंवा काही खेड्यांचा गट असा घटक असतो. खेड्यातील ज्या व्यक्तींना शिक्षणात गोडी आहे अशा ठक्क व्यक्तींची 'तदर्थ समिती' [ॲडॉक कमिटी] नेमून तिला आपल्या कक्षेतील शाळांची विहीत पध्दतीने पहाणी करण्याचे अधिकार दिलेले असतात. लोकांत शिक्षणाविषयी आस्था निर्माण करणे त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटविणे, त्यासाठी काही कार्यक्रम आयोजित करणे. आपल्या गावांची शिक्षणविषयी गरज जिल्हा परिषदेला कळविणे यासारखी कामे तालुका पंचायत आणि ग्राम पंचायत समिती करतात.

महाराष्ट्र राज्य, जिल्हा परिषद पातळीवरील शैक्षणिक प्रशासन

जिल्हा परिषद

- विमर्शकारी शाखा
- प्रशासन शाखा
  - मुख्य प्रशासकीय अधिकारी [भारतीय प्रशासकीय सेवा संवर्गीय]
    - शिक्षणाधिकारी [वर्ग १]
      - विद्याविषयक शाखा
        - उपशिक्षणाधिकारी
          - विस्तार अधिकारी [शिक्षण] वर्ग १
          - विस्तारअधिकारी [शिक्षण] वर्ग २
          - विस्तार अधिकारी [शिक्षण] वर्ग ३
        - सहाय्यक शिक्षणाधिकारी
      - प्रशासनविषयक शाखा
        - अधीक्षक
          - प्राथमिक शिक्षणविभाग — सहाय्यक
          - माध्यमिक शिक्षणविभाग — सहाय्यक
          - आस्थापना — सहाय्यक
          - हिशेब — सहाय्यक
          - इतर

४.३) शिक्षण, प्रशासन व शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास:-

संशोधकाने शैक्षणिक प्रशासनाचा सुक्ष्म रितीने अभ्यास करण्यासाठी प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत शिक्षण पध्दती, प्रशासन व शिक्षणातील विकास कसकसा होत गेला याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वैदिक काळ :- [अज्ञात काळापासून ते १००० ख्रि.पू.काळ]

प्राचीन आर्यांचा विश्वास बुध्दीचा विकास व कडक आचरण [ब्रम्हचर्याश्रम] यावर भरत होता. उपनयन संस्काराने शिक्षणाचा प्रारंभ होई. घर हेच शिक्षणाचे केंद्र होते. पाठांतर ही शिक्षणाची पध्दत होती.

उपनिषद सूत्र-काल [ख्रि.पू.१२०० ते ख्रि.पू.२००] या काळात आश्रमशिक्षण पध्दतीचा विकास झाला. भूर्ज पत्रावर लिहीण्याची प्रथा होती. तत्वज्ञान,व्याकरण,कायदालेखन खगोलशास्त्र, वैद्यक, गणित इत्यादी शाखांचा अभ्यास होवु लागला.

धर्मशास्त्र काल :-[ख्रि.पू.२०० ते ख्रिस्तोतर ५००] इ.स.पाचव्या शतकात बुध्द मठाचे रुपांतर शैक्षणिक संस्थात झाले. हिंदुच्या मंदिराचे रुपांतर शिक्षण संस्थात झाले. शिक्षणाच्या उदिष्टांच्या विचार होवू लागला. नालंदा,विक्रमशिला,तक्षशिला, बनारस कांची वल्लभी इत्यादी विद्यापीठे व शिक्षणसंस्था ज्ञान दानाचे कार्य करु लागल्या.

नंतर संस्कृत बोधभाषेच्या विकाराने शिक्षणाला उतरती कळा लागली. इ.स.पाचव्या शतकापासून १७ व्या शतकापर्यंत शिक्षण पध्दतीत अनेक दोष व मर्यादा निर्माण झाल्या. परकीयांची आक्रमणे,धर्मपीठांची व धर्मप्रचारकांची सत्ता, कर्मकांडाचा अतिरेक व लोकभाषेची उपेक्षा यामुळे शिक्षणप्रसार व वैभव लयाला गेले. मुख्य जीवन प्रवाहापासून शिक्षण अलग पडले.[१]

१. इ.स.५ व्या शतकापासून १५ व्या शतकापर्यंतच्या कालास मध्ययुगीन काळ असेही संबोधले जाते. या काळास अंधारयुग न म्हणता "प्रकाशाकडे नेणारे अंधारयुग" म्हणावे.[२]

२. युरोपात मात्र नवीन स्थित्यंतरे घडत गेली. यांचा शिक्षणावर मुलगामी परिणाम झाला. या कालावधीमध्ये भारतामध्ये बौध्द,जैन,इस्लामधर्मी यांनी शिक्षण व धर्मप्रसार केला. बौध्द मक्तब व मदरसामध्ये शिक्षण देत होते. जैन मराठा शिकवीत असत.

पाश्च्यात शिक्षणपध्दतीचा भारतीयशिक्षणावर प्रभाव :-

इ.स.१६०० पर्यंत भारतीय शिक्षणावर मुस्लीम व ख्रिश्चन मिशनरी यांचा प्रभाव होता. इ.स.१६०० मध्ये स्थापन झालेल्या ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीला शिक्षणाबद्दल आस्था वाटत नव्हती. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात गरीबांच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने घ्यावी हा विचार इंग्लंडमध्ये निर्माण झाला. भारतीय शिक्षणाची जबाबदारी

घेण्यास उत्सुक नसलेल्या कंपनीने चार्टर् ॲक्ट १८१३ च्या आधारे शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारली. शिक्षण कोणामार्फत द्यायचे हा वाद निर्माण झाला. यामध्ये मिशन-यांचा विजय झाला. कंपनीने तटस्थ धोरण स्विकारले. भारतात पाझर पध्दतीने शिक्षण द्यावे [डाउनवर्ड फिल्टरेशन थेरी] हा विचार दृढमुल, झाला.[३]

३] चार्लस ग्रँटला आधुनिक शिक्षणप्रणालीचा निर्माता असे म्हटले जाते. लॉर्ड मेकॉलेने इंग्रजी शिक्षण पाश्चात्य धर्तीवर भारतामध्ये द्यावे असे सांगितले. बंगालमधील प्रसिध्द समाज सुधारक राजाराम मोहनरॉय यांनीही उदारमतवादी [लिबरल] शिक्षण हवे होते. तदनंतर ॲडमने भारतीय शिक्षणा बद्दल एक योजना मांडली. लॉर्ड ऑकलंडने ती फेटाळली.

सर चार्लस वूडस साहेबांचा "वुड्स डिस्पॅच" १८५४ मुळे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा पाया घातला गेला. सरकार संस्थातून "ज्ञानाचे झिरपे" तयार व्हावेत असे मत व्यक्त केले. १८५७ साली ईस्ट इंडिया कंपनीची राजसत्ता संपली. इ.स. १८८२ पर्यंत शिक्षणाचे प्रशासन शिक्षणमंडळाकडे होते. १८८२ मध्ये हंटर कमिशनने प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार स्थानिक संस्थानीकडावा असे सांगितले. इ.स.१८९६ ला शिक्षणावर इंग्रजांचे वर्चस्व निर्माण झाले. भारतीयांच्या मनात राष्ट्रीयत्वाची भावना असल्याने राष्ट्रीय शिक्षणाचे प्रयोग होवू लागले. "राष्ट्रीय शिक्षण याचा अर्थ राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी, राष्ट्रहितवर्धक दृष्टीकोनातून निर्भयपणे आणि स्वतंत्रपणे दिले गेलेले शिक्षण होय. ४

इंग्रज सरकारच्या प्रतिनामी शिक्षणातून कारकुनी वर्ग तयार

करण्याचा हेतु भारतीयांना कळला. भारतीय व इंग्रज सरकार यांच्यात अनेक संघर्ष आले. त्यानंतर १९०२ मध्ये ईब्राहिम रहीमतुल्ला व १६ मार्च १९१० मध्ये नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे महत्व सरकारला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. ते म्हणत " सक्ति आधी नंतर दर्जाचे सावकाश पाहता येईल" ५ सर्वात जुना सक्तिचा प्रयोग बडोदा संस्थानचे संस्थानिकराजे संभाजीराव गायकवाड यांनी केला. १८९३ ते १९३८ पर्यंत त्यांनी याकामी विशेष प्रयत्न केले. नामदार गोखलेंचेप्रयत्न समाजाच्या अपेक्षा लक्षात घेवुन २१ फेब्रुवारी १९१३ मध्ये सरकारी ठराव आला त्यात प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तावर सुधारणा सुचविल्या आहेत. मुंबई राज्यात द्विदल राज्यपध्दतीचा परिणाम म्हणून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षण योजनेचा सनदशीर प्रयत्न झाला. तो प्रयत्न म्हणजे १९१८ या "दि बॉम्बे प्रायमरी एज्युकेशन ॲक्ट" होय. हा कायदा पटेल कायदा म्हणून प्रसिध्द आहे. वय वर्षे ७ ते ११ हा कालावधी सक्तीचा मानला. या कायद्यान्वये प्रशासकाची व प्रशासनाची अवस्था बिकट झाली. ज्याच्याकडे प्रशासकीय अधिकार आहेत त्यास शैक्षणिक प्रगतीची माहिती नाही व ज्याच्या कडे अधिकारी नाहीत त्याला माहिती आहे अशी अवस्था निर्माण झाल्याने असहकार्य निर्माण झाले. शिक्षणमंडळ व शिक्षण खाते यांचे संबंध चांगले राहीले नाहीत.

१९४७ च्या कायद्यामधील तरतुदीचा अभ्यास.

१] नगरपालिकांचे अधिकृत व अनाधिकृत असे दान प्रकार करण्यात आले. अधिकृत नगरपालिकांना स्थानिक नियंत्रणाचा दर्जा ठेवुन स्कुलबोर्डाद्वारा शिक्षणाची सोय करण्याचा अधिकार दिला. अनाधिकृत नगरपालिका हद्दीतील नगरपालिकांनी डिस्ट्रिक्ट स्कूल बोर्डामार्फत व्यवस्था करावी.

२] जिल्हा शिक्षण मंडळे जिल्हा स्थानिक,मंडळापासून स्वतंत्र करण्यात आली.

३] जिल्हा शिक्षण मंडळावर २ किंवा ३ सदस्य सरकार नियुक्त ठरविण्यात आले. यापैकी १ सरकारी अधिकारी व इतर शिक्षणतज्ञ असावेत असे ठरले.

४] जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्राथमिक शिक्षण विषयक प्रशासनाचे अधिकारी काढुन घेण्यात आले ती सल्लागार मंडळे झाली.

५] जिल्हा शिक्षण मंडळाला उरलेले अधिकार शासनाकडे सोपविण्याची सोय कायद्याने केली.

६] जिल्हा शिक्षण मंडळाला जिल्हा मोठा असल्यास तालुका सल्लागार समिती नेमण्याचा अधिकार देण्यात आला.

७] प्रशासन अधिका-यांना कर्मचारी वर्ग देण्यात आला.

८] प्राथमिक शाळा तपासणीचे अधिकार पूर्ववत शिक्षणखात्या कडे राहिले.

९]   सेवक वर्गाच्या निवडीसाठी जिल्हा शिक्षणाधिकारी प्रशासनाधिकारी व शिक्षण मंडळाच्या अध्यक्ष यांची समिती नेमण्यात आली. प्राथमिक शिक्षक हे शासनाचे सेवक समजण्यात आले.

१०]   शिक्षणासाठी जमीन महसुलातील प्रत्येक रुपयामागे १९ पैसे उपकर वसुल व त्यातील ६ पैसे शिक्षणमंडळाला प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्चास देण्याची तरतुद शिक्षण मंडळाचे अंदाजपत्रक मंजुर करणे व येणारी तुट सरकारने देणे ही तरतुद केली. ६

शिक्षणाचे व्यवस्थापन या विभागात नविन परिच्छेद टाकण्यात आला असून प्रशासकीय न्यायासनाप्रमाणे शैक्षणिक न्यायासने निर्माण करण्यात आली आहेत. [७]

महाराष्ट्र सरकारची शिक्षणविषयक श्वेतपत्रिका व शिक्षणविषयक धोरणाचा अभ्यास.

महाराष्ट्र राज्याची शिक्षणविषयक श्वेतपत्रिका महाराष्ट्र राज्याचे माजी शिक्षणमंत्री श्री. एम. डी. चौधरी यांनी ८ एप्रिल १९६८ रोजी शिक्षणाच्या पुनर्रचनेसंबंधी सरकारी धोरण आणि महाराष्ट्रात शिक्षणाची दार्शनिक योजना तयार करण्यासंबंधी तसेच ४ थ्या व ५ व्या पंचवार्षिक योजनेतील शिक्षणाचे नियोजन याविषयी लोकांची मते अजमावण्याच्या दृष्टीने श्वेतपत्रिका जाहीर केली.

शिक्षण तज्ञ, शिक्षण संस्था व शिक्षणप्रेमी व्यक्तींच्या मतास अनुसरुन २३ फेब्रुवारी १९७० रोजी महाराष्ट्र राज्याने

भारतात प्रथमच शिक्षणाच्या पुनर्रचनेविषयीचा प्रारंभ निवेदन द्वारे केला.

प्रचलित शिक्षणपध्दतीतील दोष दाखवून शिक्षण पध्दतीच्या पुनर्रचनेच्या प्रधान उद्दिष्टांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे केला गेला.

१] प्रचलित शिक्षणपध्दतीचे परिवर्तन करून तिचा जनतेचे जीवन, गरज आणि आकांक्षा यांच्याशी अधिक घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करणे.

२] शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवून तिच्या विकासाचे सातत्य राखणे.

३] विवीध क्षेत्रातील विविध गुणवत्तेचा शोध घेणे व तिचा विकास करणे.

४] शिक्षणाची समानसंधी अधिक प्रमाणात निर्माण करण्याच्या दृष्टीने शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर व सर्व शाखातील सोयीमध्ये वाढ करणे.

१९६८ चे शिक्षणविषयक धोरण :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शिक्षणाच्या इतिहासात १९६८ चे राष्ट्रीय धोरण लक्षनीय आहे. त्या धोरणाचा हेतु राष्ट्रीय विकासाला गती देणे हा होता. समान नागरीकता समान संस्कृती ही भावना विकसीत करण्याचे धोरण होते. शिक्षण पध्दतीत आमुलाग्र पुनर्रचना करण्यावर त्यात जोर दिला होता. विज्ञान,उद्योग व व्यवसाय विज्ञान किंवा तंत्रज्ञान याकडे जास्त लक्ष दिले होते. ह्या धोरणाचा अवलंब केल्यापासून

सर्व [illegible] व स्तर [illegible] शिक्षण [illegible] उपलब्ध [illegible]. देशाच्या ग्रामीण भागातील जवळजवळ ९० टक्के लोकांना [illegible] [illegible] शैक्षणिक [illegible] सोय [illegible] मिळाली. [illegible] शैक्षणिक [illegible] [illegible] सुरु [illegible]. [illegible] [illegible] आवश्यक [illegible] गणित व विज्ञान [illegible] [illegible] [illegible] अनुभवाला स्थान मिळाले. [illegible] पूर्व [illegible] [illegible] आला. पदव्युत्तर शिक्षण व संशोधन यासाठी [illegible] अभ्यास केंद्र सुरु झाली. [illegible] आवश्यक [illegible] सुशिक्षित मनुष्यबळाची गरज [illegible].

हे जे काही [illegible] ते प्रभावी असले तरी [illegible] [illegible] शिक्षणाची सारी [illegible] साकार झाली नाहीत. [illegible]

१९७६ मध्ये संविधानात दुरुस्ती होऊन त्यानुसार शिक्षण [illegible] केंद्राच्या व राज्यांच्या [illegible] अधिकारात [illegible] [illegible] अंतर्भूत केले. केंद्र व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यानुन १) माध्यमिक [illegible] शिक्षण २) [illegible] जाती जमातींसाठी शिक्षण ३) अल्प [illegible] [illegible] शिक्षण ४) [illegible] [illegible] शिक्षण [illegible] समावेश करण्यात [illegible].

महाराष्ट्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १९६८ [illegible]

[illegible]

अभ्यासक्रमाचे समीक्षण करून त्यासंबंधी डिसेंबर १९७७ मध्ये महत्वाच्या सुचना केल्या आहेत. जीवनाशी सुसंबध्द अभ्यासक्रम असावा यावर भर आहे.

डॉ. ईश्वरभाई पटेल समितीने प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे मांडली आहे.

१] औपचारिक शिक्षणाच्या साधनांचे संपादन उदा. साक्षरता, अंकज्ञान आणि हस्तकौशल्य.

२] निरीक्षण,अभ्यास आणि प्रयोग या माध्यमातून सामाजिक व प्राकृतिक विज्ञानविषयक ज्ञानाचे संपादन.

३] क्रिडा व खेळाच्या कार्यक्रमाद्वारा शारीरिक शक्तीचा आणि संघभावनेचा विकास.

४] समाजोपयोगी उत्पादक कार्याची आखणी व अंमलबजावणीसाठी आवश्यक कौशल्याचे संपादन.

५] सहेतुक निरीक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्याचे संपादन.

६] कुटुंब,शाळा आणि समाज जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या सहकार्याच्या सवयींची जडण.

७] कलात्मक उपक्रम आणि सृष्टीनिरीक्षणाच्या माध्यमातून सौंदर्यात्मक बोध व सर्जनशीलतेचा विकास.

८] अन्य देशांच्या, प्रदेशांच्या व धर्मांच्या लोकांचे जीवन व त्यांची संस्कृती याविषयी व्यक्तिगत व सामुहिक जबाबदारीच्या जाणिवेची निर्मिती. दुर्बल व उपेक्षित घटकांचासेवेच्या सिध्दतेचा विकास

९] सामाजिक जीवनाच्या उत्पादक आणि इतर प्रक्रियांमध्ये सहभागी होवुन समाजाची सेवा करण्याच्या इच्छेचा विकास.

शिक्षणप्रक्रिया शाळेच्या चार भिंतीपुरती मर्यादित राहू नये. ती शिक्षक विद्यार्थी यांच्यापुरतीही मर्यादीत राहू नये तर या प्रक्रियेत समाजातही सहभागी होता यावे अशी असावी. शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणातून शिक्षण समाजाच्या सर्व थरापर्यंत पोचायचे असेल तर त्याचे स्वरूप विविध प्रकारचे असणे आवश्यक ठरते. ९

शैक्षणिक धोरण १९९६

केंद्र सरकारने १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण स्विकारले असून अंमलबजावणीसाठी कृती कार्यक्रम तयार करण्यात आला व प्रत्यक्ष कार्यवाही सातव्या योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये झाली.

प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्ता विकासासाठी "ब्लॅकबोर्ड" शिक्षक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी जिल्हा शिक्षण संस्था, माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी "नवोदय शालेय योजना", प्रौढ शिक्षणाच्या कार्याला गती मिळावी म्हणुन राष्ट्रीय स्तरावर साक्षरता मंच [लिटरसी मिशन] याचा उल्लेख करावा लागेल.[१०]

आठव्या योजनेमध्ये सर्वच कार्यक्रमाला समानता येईल. असा विश्वास होता. परंतु केंद्रसरकारमध्ये बदल झाल्यावर १९९० मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासंबंधी पूर्व विचार करण्यासाठी समिती नेमण्यात आली समितीने डिसेंबर ९० मध्ये अहवाल तयार केला. जानेवारी १९९२ मध्ये केंद्रीय शिक्षण मंडळाने त्यावर विचार करून 'राष्ट्रीय' शैक्षणिक धोरण-सुधारित धोरणात्मक बदल लोकसभेत सादर केले. जनमत अजमाविण्यासाठी व धोरण ठरविताना सर्वांचा सहभाग होण्याच्या दृष्टीने "शैक्षणिक आव्हान" ही पुस्तिका प्रस्तुत

करण्यात आली. त्यामधील ठळक वैशिष्टे -

१] खडू-फळा मोहिम [२] मोफत निवास,भोजन योजना

३] शिक्षक प्रशिक्षण [४] ४.५० % स्त्री शिक्षक[११]

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६

प्राथमिक शिक्षण व प्राथमिक शिक्षक

भावी काळातील आव्हानांना, यशस्वीपणे सामोरे जाता यावे, शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारावी, म्हणुन शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन, केंद्रशासनाने ऑगस्ट १९८५ मध्ये, नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक, धोरणविषयक एक निवेदन, "शैक्षणिक आव्हान एक धोरणात्मक दृष्टिकोन" या नावाने लोक सभेत सादर केले. लोकसभेत सादर केलेल्या निवेदनावर संपूर्ण देशभर विचार विनिमय व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आलीहोती.

महाराष्ट्रात लोकसभेत सादर केल्या गेलेल्या निवेदना वर विभागीय चर्चासत्रे आयोजित करण्यात आली. युवा संमेलने, महिला मेळावे, शिक्षक संघटना,पालक संघटना उद्योजक अशा सर्व स्तरातून व वर्तमान पत्रातून आणि वैयक्ति पत्रातून व्यक्त केल्या गेलेल्या प्रतिक्रिया लक्षात घेवुन,नजिकच्या काळात,लवकरच आपल्या राज्यात नवीन शैक्षणिक धोरणाची कार्यवाही सुरु होईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची,यशस्वीरीत्या अंमलबजावणी करण्यामध्ये प्राथमिक शिक्षकांचा महत्वाचा सहभाग अपेक्षित आहे. किंबहुना या अंमलबजावणीचा प्राथमिक शिक्षक हा "कणा" आहे. असे म्हटल्यास ते अप्रस्तुतठरणार नाही. आपणास नवीन शैक्षणिक धोरणातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भातील,ठळक वैशिष्टे आणि त्यास अनुसरुन नवीन शैक्षणिक धोरणाची कार्यवाही करण्यामध्ये प्राथमिक शिक्षकांची कोणत्या स्वरुपाची भूमिका अपेक्षित आहे हे पहायचे आहे. नवीन धोरणाची कार्यवाही करणाऱ्या शिक्षकाच्या भूमिकेबाबत विचार करताना, या नवीन

धोरणात, प्राथमिक स्तरावर, शिक्षणाची कोणती उद्दिष्टे ठरवली आहेत हे पाहू.

नवीन शैक्षणिक धोरणात, प्राथमिक स्तरावर दिलेल्या उद्दिष्टापैकी, काही महत्वाची उद्दिष्टे अशी आहेत.

१. विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टी विकसित होण्यासाठी प्राथमिक स्तरावर भर देण्यात यावा.

२. व्यक्तीचा, शारीरिक, बौध्दिक व सौंदर्यादृष्टयात्मक विकास व्हावा.

३. हातांचा वापर नवनिर्मितीसाठी करण्याची संधी मुलांना प्राप्त व्हावी व त्यातून त्यांचा आत्मविश्वास वाढावा यावर भर दिला जावा.

४. विद्यार्थ्यांमध्ये, घटनेत उल्लेख केलेली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय यासारखी जीवनमुल्ये प्राथमिक आणि सामाजिक स्तरापासून रुजवली जावीत व जोपासली जावीत.

५. भौतिक, सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणासंबंधी जाणीव जागृत व्हावी.

६. शैक्षणिक कार्याचा, विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू मानून, अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत अध्ययनावर भर दिला जातो. निरीक्षण करणे, अर्थपूर्ण वाचणे, लक्षपूर्वक ऐकणे, मोजक्या शब्दात बोलणे, जे पाहिले, ऐकणे, त्यावर विचार करणे, आणि विविध मार्गांनी मिळविलेला अनुभव, मोजक्या योग्य शब्दात लिहून व्यक्त करणे, यावर भर दिला जावा यातूनच शिकणे ही एक आनंददायी

प्रक्रिया आहे, असा अनुभव विद्यार्थ्यांना मिळावा.

७. धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रीय एकात्मता, सन्मान आणि विकास यासाठी आवश्यक समर्पक वृत्ती जोपासली जावी.

८. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचा परिदोष व्हावा

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रातील झपाटयाने होणारी प्रगती लक्षात घेता,आज शाळेत शिकणारा विद्यार्थी नवनिर्मितीसम बनु शकेल. प्रयोगशील बनु शकेल. क्रिया प्रक्रिया, उपक्रम यातील तंत्रज्ञान आत्मसात करु शकेल. अशा प्रकारची परिस्थिती अशा प्रकारचे शैक्षणिक वातावरणात आणि संधी आपल्याला शाळा-शाळातून उपलब्ध करुन द्याव्या लागतील.

स्वातंत्र्योत्तर काळात, शाळांतून शिकत असणा-या आजच्या विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी झालेल्या स्वातंत्र संग्रामाचा परिचय होणे आवश्यक आहे. या स्वातंत्र्य संग्रामात समर्पित भुमिकेतून राष्ट्रासाठी सर्वस्व अर्पण केलेल्या राष्ट्र प्रमुखांच्या चरित्रांची ओळख त्यांना करुन देण्याची जबाबदारी सर्वांवर आहे.

भारताचे वैशिष्टय म्हणजे विविधता परंतु या विविधतेतून देखील एकोता पहावयास मिळते. ही भावना टिकून राहण्यासाठी जगामध्ये आपल्या राष्ट्राचे स्थान मानाचं राहण्यासाठी आजच्या विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय

एकात्मता या मूल्याचा संस्कार व संवर्धन कसे होईल या दृष्टीकोनातून आपणास इतिहास, भूगोल, भाषा इत्यादि विषयांच्या अध्यापनाकडे लक्ष द्यावे लागणार आहे. राष्ट्रीय एकात्मता जोपासली जाण्यासाठी उपयोगी अशा प्रसंगाचे व नित्य नैमित्तीक उपक्रमांचे देखील साहाय्य घ्यावे लागेल. नवीन शैक्षणिक धोरणात या मुद्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे

विज्ञानक्षेत्रात आपण झपाट्याने प्रगती होत असलेली पाहात आहोत. आज शाळेत शिकत असलेला विद्यार्थी या विज्ञानयुगातील प्रगतीच्या शर्यतीत, समर्थपणे कसा तग धरून राहु शकेल, असा आपण विचार करावयाचा आहे. त्यासाठी अध्यापनामध्ये, प्रयोगशीलता, स्वयंअध्ययन , स्वयंशोधन, निरीक्षण इ. तंत्राचा अवलंब यापुढील काळात वाढत्या प्रमाणावर करावयाचा आहे.

याबरोबरच परिसर संरक्षण व संवर्धन करणे ही जबाबदारी आपली आहे, अशा प्रकारची जाणीव जागृती, आपल्याला विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करावयाची आहे, मानवी जीवन आणि निसर्ग यांच्या परस्परावलंबित्वाविषयी समज निर्माण करणेही महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय विकास व शिक्षण यांचा संबंधही स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे.

भाषा कौशल्ये, नवनवीन संबोध, तंत्रे, कल्पना, उपक्रम शिक्षण या गतिमान प्रक्रियेत सामील होत असतात. याची दखल घेणेही महत्वाचे आहे.

यासाठी सेवांतर्गत शिक्षण, प्रशिक्षणाची गरज आहे. याच गरजेमधून उद्बोधन कार्यक्रम कार्यान्वित होत आहे.[१२]

शिक्षक प्रक्रियेत अभिप्रेत असलेल्या क्रिया, उपक्रियां मध्ये संबंध असणा-या सर्व, म्हणजे शिक्षक, विद्यार्थी पालक, समाज व प्रशासक या सर्वांच्या सहभागतून व बांधिलकीतुनच नवीन शैक्षणिक धोरणाशी सुसंगत असे, नियोजन व्यवस्थापन व शैक्षणिक कार्यक्रम कार्यान्वित करण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे.

भारतातील सर्व राज्यांच्या शिक्षण मंत्र्याच्या सभेत नवीन शैक्षणिक धोरणावर आपले पंतप्रधान मा. कै. राजीव गांधी यांनी जे आव्हान केले आहे. ते सतत डोळयासमोर ठेवुन आपणही शैक्षणिक वाटचाल करुया.

" एकत्र हालचाल करुया, एकत्रितपणे बोलू या,
समान ध्येये साध्य करण्यासाठी, एकत्र येवु या."

शिक्षणाधिकारी, शिक्षण आणि समाज

लोकशाही ही एक समाज उन्नत करण्याची प्रक्रिया आहे. राष्ट्राची घटना कायदे व विधानमंडळे यामध्ये लोकशाही दिसून येण्यापेक्षा लोकशाही मूल्ये लोकांच्या मनात रुजणे आवश्यक आहे. ही मुल्ये जनमानसात रुजली तरच समाजाचा आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास होईल लोकशाही मूल्ये समाजामध्ये रुजवावयाची असतील तर शिक्षण हेच एकमेव साधन आहे. म्हणूनच शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे साधन म्हटले जाते. समाज परिवर्तनाचे शिक्षण हे प्रभावी साधन व्हायचे असेल तर अधिका-यांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.

शिक्षणाच्या क्षेत्रातील विविध आव्हाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात उल्लेख केली आहेत. त्यातील महत्वाच्या चार बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१] प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

२] मुलींच्या परसंख्येत वाढ

३] समान गाभाभून अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक किमान दर्जा प्रत्येक शैक्षणिक स्तरावर आणणे.

४] शिक्षणाचे व्यावसायिकरण.

वरील आव्हानानुसार ६ ते ११ वयोगटातील सर्व

मुलांना प्राथमिक शाळेत आणणे आवश्यक ठरेल. आणि मुलींच्या परनोंदणीकडे जास्त लक्ष देवुन मुली शाळेत टिकून राहतील यासाठी विशेष प्रयत्न करणे. तद्वतच शिक्षणाचा किमान दर्जा सर्व शाळांमध्ये आणि सर्व पातळयांवर राखून ठेवायचा असेल तर शिक्षकाचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण शाळेतील किमान शैक्षणिक साहित्य व शिक्षणसामग्री यावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल. शिक्षणाच्या व्यावसायिकरणासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये विविध व्यवसायाबद्दल आवड, श्रमाबद्दल ची आवड आणि कामाचे क्षेत्रात [वर्ल्ड ऑफ वर्क] प्रेरणा निर्माण करणे आवश्यक ठरते.

वरील सर्व बाबी खालील घटकांशी संबंधित आहेत.

१] शिक्षण व शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी.

२] समाज, पालक, लोकप्रतिनिधी इ.

३] साधने [रिसोर्सेस]

वरील तिन्ही घटक परस्पर निगडित व परस्परावलंबि आहेत. तसेच ते परस्परांवर प्रभाव टाकणारे आहेत.

शिक्षण हे एक मोठे साधन असेले तरी ते साधन

मानवी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करवू शकेल. पण शाळेच्या भौतिक गरजा पूर्ण करायच्या असतील तसेच मुलांना शाळेत पाठविण्यास पालकांमध्ये प्रेरणात्मक जाणिवा निर्माण करायच्या असतील तर "समाज" हा घटक जास्त जागरुक असणे आवश्यक आहे. समाज कार्यकर्ते यांना शिक्षणाच्या क्षेत्रात आपणही काहीतरी भरीव कार्य अथवा सहाय्य करु शकतो अशी जाणीव निर्माण होईल ही जाणीव निर्माण करण्यास शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी [मुख्याध्यापक,शिक्षण विस्तार अधिकारी,गटशिक्षणाधिकारी व शिक्षणाधिकारी यांचा सतत संपर्क असणे आवश्यक आहे. केवळ संपर्क असून चालणार नाही, तर ह्या समाजातील व्यक्तींचा सहभाग सातत्याने वाढविणे आवश्यक आहे. सहभाग ही अशी आंतरक्रिया आहे की, त्यामुळे [को-फिलींग]सहभावना, सहविचार व सहजीवन यांची वृध्दी होते. शिक्षणक्षेत्रातील अधिका-यांनीच जर आपल्या कार्याबद्दल बिलगतेची भावना ठेवली तर समाजाचा सहभाग तर मिळणार नाहीच,उलट पक्षी शिक्षण क्षेत्रातील समस्या वाढत जातील. कारण शासनाने कितीही पैसा दिला कितीही साधनसामुग्री दिली तरी शिक्षणाच्या प्रसाराचे दर्जा वाढविण्याचे प्रयत्न हे समाज व शिक्षक यांनाच करावे लागणारे आहेत. म्हणून समाजाच्या सहभागाशिवाय शैक्षणिक प्रयत्नांमध्ये परिपूर्णता येवुच शकत नाही. समाजाचा सहभाग कसा मिळवावयाचा याचे कौशल्य व ज्ञान आत्मसात करावे लागेल व शिक्षणक्षेत्रातील

अधिका-यांना बहुविध उपक्रम शोधावे लागतील. सुदैवाने आज समाजामध्ये शिक्षणाबद्दल एवढी जाणीव निर्माण झाली आहे की, शिक्षक, शिक्षणाधिकारी प्रवासात जरी भेटले तरी पालक व सामाजिक कार्यकर्ते शैक्षणिक चर्चा सुरु करतात. त्यांच्या समस्या मांडतात. हया प्रभावी जाणीवांचा, जागृतिचा जास्तीत जास्त फायदा घेवून समाजाचा सहभाग आपण वाढवू शकतो.

शिक्षण क्षेत्रातील अधिका-यांनी समाजाशी सारखा संपर्क ठेवुन समाजातील व्यक्तींचा शैक्षणिक दृष्टीकोन व त्यांच्या विचारांची बैठक ही उंचावली पाहिजे. "जे काही करेल ते शासन करेल" आपला काही संबंध नाही हे विचार समाजातील सर्व व्यक्तींच्या मनातून निघून जातील, तेव्हाच समाज मदतीचा, सहाय्याचा, आर्थिक तरतुदीचा मानवी प्रयत्नांचा हात पुढे करेल.

समाजाशी सलोख्याचे संबंध ठेवायचे असतील तर शिक्षणाधिकारी हा उपक्रमशील, गतीशील, प्रेरणादायी असा असावा लागेल. सामाजिक समस्यांची जाण त्याच्यामध्ये असणे आवश्यक आहे.

प्रशासन, नियंत्रण अथवा कायदा यामुळे कोणताही समाज पुढे येवुच शकत नाही. समाजातील व्यक्तींचा दृष्टिकोन विकसनशीलतेकडे वाटचाल करण्याची त्यांची अंतरिक ओढ, उद्योजकता, मानवतावादी दृष्टिकोन, तळागाळातील व्यक्तींबद्दल

अनुकंपा ह्या गोष्टी आवश्यक आहेत.

शिक्षणाधिकारी हा आपला मित्र, तत्वज्ञ, आणि मार्गदर्शक आहेअसे समाजाला वाटले पाहिजे, तो तसा केवळ असून चालणार नाही तर त्याच्या व्यक्तिमत्वातून तो दिसला पाहिजे.

यासाठी सेवाभावी, संस्था, पालक, पदाधिकारी अन्य खात्याचे अधिकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचेशी सतत संपर्क ठेवणे आवश्यक राहील.

इतके सर्व करताना शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी हा समर्थ बनला पाहिजे. हा समर्थ बनायचा असेल तर त्याच्या ज्ञानाची क्षितिजे ही उंचावयाला हवीत. सतत वाचन, चिंतन, लेखन, स्वानुभाव यातुनच शिक्षणाधिकारी परिपूर्ण होवू शकेल. उद्याची आव्हाने तो पेलू शकेल. शिक्षकांनाही कार्यप्रमाण करु शकेल. म्हणून शिक्षणाधिका-यांची भूमिका समाज परिवर्तनाचे दृष्टीने, शैक्षणिक विकासाचे दृष्टीने महत्वाचे आहे.

जीवनाभिमुख आमुलाग्र बदलांची गरज

महाराष्ट्र राज्यात १९६० -६१ मध्ये ३४ हजार ५९४ प्राथमिक शाळा होत्या, त्यांची संख्या १९८८-८९ मध्ये ५६ हजार ३९४ झाली. प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थी संख्या ४१ लाख ७८ हजारांवरुन ९९ लाख ३६ हजारापर्यंत पोहोचली तर प्राथमिक शाळांतील शिक्षक संख्या १ लाख १२ हजारावरुन १ लाख ६३ हजारा पर्यंत वाढली.

महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण १९६०-६१ मध्ये २९.८% होते ते १९८०-८१ मध्ये ४७.२% झाले. यामध्ये पुरुषांची साक्षरता ४३ टक्यावरुन ५८.८% एवढी वाढली तर स्त्रियांची १७.८ वरुन ३४.८ एवढी वाढलेली दिसून येते.

भवितव्य शास्त्र

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून ४३ वर्षे पूर्ण झाली, परंतु घटनेमध्ये नमुद केलेले सक्तीचे प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट अद्यापपर्यंत आपण गाठू शकलेलो नाही, उद्दिष्ट साध्य न होण्याची जी अनेक कारणे आहेत, त्यापैकी महत्त्वाचे कारण म्हणजे प्राथमिक शिक्षणामध्ये किती विद्यार्थी येतील याचा अंदाज घेवुन त्या दृष्टीने आपण नियोजन व कार्यवाही करु शकलो नाही, प्राथमिक शिक्षणा च्या बाबतीत जी अवस्था आहे तशाच प्रकारची अवस्था

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर देखील आढळून येते. त्यामुळे या तिन्ही स्तरावर शिक्षणाचे भवितव्य कोणते असेल आणि नजीकच्या काळात कोणती आव्हाने स्वीकारावी लागतील याचा मागोवा होणे अत्यत आवश्यक ठरले. या दृष्टीने भवितव्यशास्त्राची मुहुर्तमेढ भारतामध्ये शास्त्र आणि तंत्रज्ञान विभाग,भारत सरकार,नवी दिल्ली या विभागाने रोवली आहे. भवितव्य शास्त्राच्या अभ्यासामध्ये पुर्वानुमानी व्यवस्थापन तंत्राचा वापर केलेला असतो. त्यामुळे निश्चित केलेले। उद्दिष्ट आपण गाठू शकतो. भवितव्यशास्त्र[फ्युचरेलॉजी] या विषयाचा अभ्यास नुकताच सुरु झालेला आहे.[१३]

या शास्त्रामध्ये तांत्रिक,सामाजिक,आर्थिक, आणि तंत्रज्ञानविषयक भाकिते आणि निर्धारण इ. गोष्टींचा समावेश होतो. अशा अभ्यासामुळे भवितव्यासाठी नियोजन करणे शक्य होते याचा परिणाम शैक्षणिक व्यवस्थेवर होत आलेला आहे.

भविष्यातील घटनांचा वेध घेण्यासाठी प्रसिध्द तत्वज्ञ एच.जी.वेल्स यांनी इ.स.१९०२ मध्ये प्रथम सांगितले, आणि अशा प्रकारे पुर्वानुमान करणा-या ज्ञान शाखेला त्यांना "सायन्स ऑफ दि फ्युचर" असे नाव दिले.

पुढे १९०७ मध्ये एस.जी. गिलफिलन या समाजशास्त्रज्ञाने यास मेलनटॉलॉजी म्हणजे "भविष्यकालीन घटनांचे शास्त्र" असे नामाभिधान केले, तर १९४३ मध्ये ओसिप फ्लेथायम यांनी "फ्युचरॉलॉजी ही संज्ञा दिली. याचा अर्थ भविष्याचे शास्त्र असा होतो. परंतु ही ज्ञान शाखा अजून विज्ञानाचा कसोटीला पूर्णपणे उतरलेली नसलेने "भविष्याभयास" ही संज्ञा अधिक समर्पक ठरते. १९६० नंतर भविष्याभ्यास या चळवळीला अधिक गती मिळालेली दिसून येते.[१४]

भविष्याभ्यासाचे उपयोग

१] निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत मदत करणे.

२] भविष्याचे अधाप पेलण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे.

३] विधायक दृष्टीकोन विकसित होण्यास मदत करणे.

४] सर्जनशीलता विकसीत करण्यास मदत करणे.

५] जीवनविषयक तत्वज्ञान विकसित करणे.

संदर्भ सूची

१. चंद्रकुमार डांगे,
भारत आणि जगातील शिक्षण [तौलनिक अभ्यास] नुतन प्रकाशन पुणे ३० [पृ. १८ ते २१]

२. के. ना. देशपांडे, आ. ल. माळी, मध्ययुगीन शिक्षणाचा इतिहास, नुतन प्रकाशन पुणे ३० पृ. १.

३. ग. वि. अकोळकर, ना. वि. पाटणकर, शालेय व्यवस्थापन नीळकंठ प्रकाशन पुणे, पृ. ३८३.

४. श्री. पा. श्री. आपटे, महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाचा इतिहास १९५८ [शिक्षण आणि समाज, इंक २ व ३ , जानेवारी ते जून १९९३ पृ. १८]

५] गीता गद्रे, ल. श. गद्रे, शिक्षणाचा इतिहास भाग ३ पृ. २०७

६] अ] एस. डी. ताम्हनकर, शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन नुतन प्रकाशन पुणे ४११०३०. एस्. के. गलांडे, प्राथमिक शाळा सेवा नियमावली, सरस्वती ग्रंथ भांडार, पुणे २ पल्लवी पाठक, प्रायमरी स्कूल कोड, सुहास एजन्सी आप्पा बळवंत चौक पुणे ४११०१०

७] कित्ता अ] पृ. ९

८] न. रा. पारसनीस, शिक्षणाची तात्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका, नूतन प्रकाशन पुणे. पृ. १८१

९] गो. म. बोंबले, जीवन शिक्षण, अंक सप्टेंबर १९७८.

१०] व्ही. ए. काळपांडे, "डिसेंट्रलायझेशन ऑफ एज्युकेशन प्लॅनिंग इन महाराष्ट्र." 'दि महाराष्ट्र एक्सप्रियन्स मायक्रोलेव्हल एज्युकेशनल प्लॅनींग अँड मॅनेजमेंट.' केस स्टडीज फ्रॉम इंडिया, बँकॉक युनेस्को रिजनल ऑफिस फॉर आशिया अँड दि पॅसिफिक. १९८७.

११] वसंतराव नागपुरे, सर्वांसाठी शिक्षण, प्रश्न-प्रयत्न प्रगती, जयदीप प्रकाशन पुणे. ४११०३० १४२६ सदाशिव पेठ.

१२] कित्ता [११] पृ. ५६

१३] ह. ना. जगताप, शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने

१४] बी. बी. पंडित "भविष्याभ्यास व उद्याचे शिक्षण नुतन प्रकाशन पुणे.

ऑल्विन टॉफ्लर "फ्यूचर शॉक व थर्ड व्हेव.